

INHOUD

INLEIDING 6

- 1 FRYSLÂN EN HET FRIESE LANDSCHAP 8
- 2 HET FRIES, DE TAAL VAN FRYSLÂN 30
- 3 DE BODEM IS DE BASIS 46
- 4 EEN LANDSCHAP VOL WATER 73
- 5 HET LAND ZOALS HET ER LAG EN LIGT 131
- 6 BOERENLAND 188
- 7 WAAR EEN WEG IS, IS EEN WEG 236
- 8 WIE NIET WIL DIJKEN, MOET WIJKEN 274
- 9 THUISKOMEN 313
- 10 VERSCHEIDENE GEBIEDEN IN HET FRIESE LANDSCHAP 351
- 11 NEDERZETTINGEN 452
- 12 LEESTEKENS IN HET LANDSCHAP 491
- 13 METEN EN BENOEMEN 507

LITERATUUR EN BRONNEN 529

INDEX 534

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 559

INLEIDING

Het landschap in Fryslân wordt door velen, bewoners van de provincie en bezoekers, gewaardeerd. Kenmerkende eigenschappen lucht, water en ruimte worden vaak genoemd. Het Friese landschap is in de loop van de eeuwen een boeiend geheel geworden van verscheidene mooie en gevarieerde landschappen. Het merengebied, de kleistreken van Westergo en Oostergo, de Lege Midden, de Wâlden, het Waddengebied of Gaasterlân, steeds zijn er bijzondere plekken als je door het land rijdt, fietst, vaart of loopt. In de buitenlucht beleef je het Friese land direct en van dichtbij. Elk jaargetijde biedt een ander en wisselend beeld. Steeds is het weer verrassend, boeiend en mooi. Bijna geen woorden voor, zeg je dan.

De rijkdom van het landschap, het *eigen lânskip*, wordt door veel bewoners beleefd als een stuk van de eigen identiteit. Net zoals dat eigenlijk ook vaak voor de taal geldt. Bij veel bekende Friese romanschrijvers speelt het landschap als bepalende omgeving een rol. Figuren zijn bij Brolsma, Riemersma en Van der Ploeg vaak tragische mensen die worstelen met het land, de natuur en de elementen. Dat *Fryske lân* is ook bijna ondenkbaar zonder de gedichten van Obe Postma. Taal en landschap zijn verbonden. Je kunt ze niet los van elkaar zien.

De Friezen hebben bijna alles uit hun eigen omgeving in een persoonlijke taal met eigen woorden beschreven. Precies wat ze bedoelden. Ongeveer net zoals ze dat van vader en moeder en soms van grootouders hadden gehoord. Taal veranderde net zoals landschap, maar bood houvast. Taal was een ankerpunt. Hoe moest je anders zeggen wat je beleefde in die *sompe*, waar je bijna in wegzakte, wat je voelde, kromgebogen over dat stukje *wrede lân*, die *kromme sleat*, die *skieppedrift*?

Sommige van die eens gebruikte gewone woorden bleven gelukkig bewaard. Heel veel andere, vaak niet of nauwelijks meer bekende, staan nog wel in sommige beschrijvingen van het land om ons heen. Vaak vind je in toponiemen sporen terug. Soms zijn landschapsnamen onbegrijpelijk geworden. De achtergrond werd onbekend, maar vergelijking van de ontwikkeling van taal en landschap biedt soms een oplossing.

Met namen werden delen van het landschap benoemd, aangewezen. Men wist waarom iets die bepaalde naam kreeg. Later, soms veel later, werden namen opgeschreven. Soms staan ze op oude kaarten vermeld en ondanks soms geleidelijke veranderingen zijn ze bekend gebleven. Zo bleef dus toch vaak iets bewaard van een bijna verdwenen landschap of een oude gewoonte.

Herinneringen aan het historische gebruik door de bewoners van een gebied vind je soms ook terug. Al dat talige erfgoed is een stuk rijkdom van het landschap.

Die woorden en namen vormen de taal van het landschap. Dit boek vertelt over het gebruik en de beleving van het landschap zoals de bevolking het zag en voelde. Verhalen van mensen die beschreven hoe het in hun streek was en in woorden en zinnen een beeld gaven van het dagelijkse werk op het land. Een enkele keer uitgebreid met opmerkingen van taalonderzoekers of beschrijvingen in woordenboeken. Uit de negentiende en de vroege twintigste eeuw is zoveel mogelijk in dit boek verzameld. Dat is voor het grootste deel ‘landschapelijk’ gerangschikt en in hedendaagse taal toegelicht.

Dit boek is een Friese landschapsbiografie zoals die door de bewoners van Fryslân is vastgelegd in taal. Een landschap wordt leesbaar door de geschiedenis ervan te verkennen en gidsfossielen te herkennen die de taal eens vormde en nog dagelijks vormt.

Leeswijzer

De tekst van dit boek is in het Nederlands geschreven, maar er komt veel Fries in voor. Fries is *cursief* gezet om het lezen eenvoudiger te maken. Tussen komma's volgt dan vaak een vertaling in het Nederlands of de betekenis van zo'n woord.

De Friese woorden van dit boek, zijn opgenomen in de aangetroffen spelling(en), niet altijd in de huidige. Ze staan in een register (blz. 535-557). Daarin wordt verwezen naar alle pagina's waar die woorden zijn aangehaald.

In toponiemen, vooral in veldnamen, zijn vaak oude landschapswoorden gebruikt. Daarom worden ze genoemd. Zulke namen zijn **vet** gezet. Uit de namenverzameling is een keuze gemaakt en overzichten zijn dus niet volledig. Deze namen zijn opgenomen in de varianten die werden aangetroffen. Spelling speelde daarbij geen rol.

1

FRYSLÂN EN HET FRIESE LANDSCHAP

Wat we op het ons bekende ‘aardoppervlak’ zien, wordt vaak *it lânskip*, ‘het landschap’ genoemd. Soms heeft men het ook over ‘gewoon ons land’. Wat romantischer is *lânsdou(we)*.

Verskillende landschapselementen, zoals grond, begroeiing, gebruik enzovoort en de diverse functies en onderlinge relaties tussen de elementen spelen een rol. Die vormen met elkaar het landschap. Soms zijn verbindingen duidelijk zichtbaar, soms niet, maar samenhang is er altijd. Wie op een bepaalde plek is opgegroeid, heeft een beeld van het ‘eigen landschap’.

Een landschap is nooit afstandelijk of objectief, steeds worden beschrijving, indruk en herinnering bepaald door degene die het landschap beleeft. Ieder mens heeft een eigen geestelijke bagage, bepaald door komaf, cultuur, achtergronden, ervaringen, kennis en interesses. Ook dat bepaalt de visie op het landschap.

In het algemeen kijkt men vaak primair en objectiverend naar een landschap vanuit geografisch en natuurwetenschappelijk perspectief. Tegelijk is er een vervlochten structuur van gewoontes, normen, rechtssystemen, idealen, denkbeelden en talige uitingen over dat landschap. Bovendien heeft iedereen weer een eigen herinnering, beleving of uiting bij onderdelen of aspecten van het landschap. De kijk op het landschap is nooit gelijk. Individuele personen of groepen mensen hebben verscheidene en soms verschillende opvattingen. Door de jaren heen kunnen zich soms sterke verschillen voordoen. Steeds waren en zijn er nieuwe beelden, nieuwe opvattingen. Een landschap wordt altijd subjectief beleefd en herinnerd.

Steeds opnieuw hebben we dat dikwijls veranderende landschap om ons heen beschreven en benoemd. Onze beleving van het landschap is vooral aanwezig in de taal waarin dat gebeurde. Dat is onze taal van het landschap. Wat verdwijnt, hoeft geen naam meer. Iets nieuws wordt van een aanduiding of (nieuwe) naam voorzien. Ook de landschapstaal in namen verandert.

Vroeger paste men zich bij het landschap aan om een bestaan op te bouwen; het kon niet anders. Er is een periode geweest dat mens en natuur in een zeker evenwicht verkeerden. Nu passen we het landschap nagenoeg volledig aan bij onze eisen, wensen en verlangens. Vaak zonder stil te staan bij het verleden of bij de toekomst. Die hedendaagse opvattingen zijn dikwijls economisch gemotiveerd, zeker als je, zoals veel boeren, van het landschap leeft. Ideëel en romantisch gedacht hebben opvattingen ook geleid tot gecreëerde nieuwe natuur. Die moet dan vaak oud en echt lijken. Vaak gaat het daarbij om een jeugdideaal.

Ieder beleeft het landschap op zijn eigen wijze, heeft er eigen opvattingen over. Maar hoe dan ook, we zijn nog steeds, al is het soms indirect, voor een groot deel met het landschap in zijn totaliteit verbonden.

Unlân

In de loop van de negentiende eeuw werd steeds vaker de vraag gesteld hoe met *ûnlân*, ‘woeste grond’, moest worden omgegaan. Zulke gronden beschouwde men als nutteloos. Dat was sinds het einde van de achttiende eeuw de algemene opvatting. Het doel was toen om door ‘gelijkheid en broederschap’ op nationaal niveau de landbouw te bevorderen door ‘lege en woeste grond’ aan te pakken. Men verstond daaronder tot ver in de twintigste eeuw heide- en zandgronden, zandverstuivingen en duinen, ongerept hoogveen met daarin de natte delen en ook afgegraven hoogveen dat aan z’n lot was overgelaten. Dat was *ûnlân*.

In 1892 beschouwde men 7,5 procent van de totale oppervlakte van Fryslân als woeste grond. In het oosten vond je het meeste. Van de dorpsgebieden van Duurswoude, Makkinga en Oosterwolde bestond meer dan de helft uit woeste grond. Bij Donkerbroek was dat 45 procent, en de dorpsgebieden van Mildam, Lippenhuizen, Noordwolde en Ureterp waren voor ruim 30 procent niet geschikt voor landbouw.

Je zou die gronden rendabeler moeten en kunnen maken, vooral door ze voor landbouw in te richten, vond men. Aanvankelijk kwam daar door verscheidene oorzaken nog weinig van terecht. De Nederlandsche Heidemaatschappij, opgericht in 1888, is zich daar pas expliciet mee bezig gaan houden. Toen het Rijk – de eigenaar van veel woeste grond – het Kootwijkerzand tot bos wilde omvormen en beheren, kwam in 1899 de rijksdienst Staatsbosbeheer (SBB) tot stand. Die dienst viel onder het ministerie van Landbouw, totdat een eeuw later – in 1998 – tot verzelfstandiging werd besloten.

In de loop der jaren zijn veel gebieden in Nederland die woest waren of als natuur werden beschouwd onder beheer gebracht van SBB. Met elkaar gaat het nu om ruim 270.000 hectare. Ook in Fryslân werden gebieden onder dat (rijks)beheer gebracht. Daarbij zijn kleinere, maar ook enkele zeer

grote gebieden van het groene erfgoed, zoals het **Drents-Friese Wold**, **De Deelen**, gebieden op de Waddeneilanden en **Oranjewoud**. De groei van het aantal terreinen heeft voor het overgrote deel in de tweede helft van de twintigste eeuw plaatsgevonden. Dat was na de inwerkingtreding in 1965 van de Natuurbeschermingswet.

Natuerbeskerming

De afgelopen decennia was er veel belangstelling voor het landschap. In het begin van de twintigste eeuw was die ontstaan vanuit aandacht voor de natuur. Het landschap waarin de natuur belangrijk werd geacht, hoorde daar natuurlijk ook bij. Toen de stad Amsterdam van plan was om het Naardermeer met vuilnis te dempen, nam Jac. P. Thijsse in 1905 het initiatief tot het oprichten van de Vereniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland. Het meertje bleef bewaard en andere gebieden volgden. In Fryslân beheert de vereniging zo'n 10.000 hectare. Daarbij behoren onder andere het **Fochteloërveen**, de bossen rond de **Slotpleats** in Bakkeveen, weidevogelgebied **Skrok**, delen van **Schiermonnikoog** en als een van de eerste gebieden het **Oudemirdumer Klif**.

Zo'n dertig jaar na de oprichting van die nationale vereniging vond men het belangrijk dat er ook provinciale verenigingen voor *natuerbeskerming* kwamen. Die kregen alle een naam met 'landschap'. Naast Het Drentse Landschap (1934) en Het Groninger Landschap (1936) was in 1930 al zo'n vereniging in Fryslân opgericht. Die heet **It Fryske Gea**, waarbij het woord *gea*, streek of gebied, als synoniem van landschap is gebruikt. Waarschijnlijk om een eigen Fries karakter te onderstrepen, is toen het woord *gea* gebruikt en niet het ook in de negentiende eeuw al wel bekende 'gewone' *lânskip*.

Lânskippen

Alle opgerichte 'landschappen' richten zich expliciet op natuur en op erfgoed. Het eerste verworven gebied van It Fryske Gea was de **Landweer** (een *lânwar*) bij Bakkeveen. Dat is een natuur- en vooral cultuurhistorisch monument. Nu beheert deze vereniging ruim zestig gebieden, groot en klein, waaronder (Nationaal Park) **De Alde Feanen**, de **Riisterbosk**, **De Lendevallei** enzovoort. De genoemde natuurorganisaties werken dikwijls samen om het *lânskip* in de provincie zo goed mogelijk voor de toekomst te bewaren.

Klassiek 'woest land' bestaat in taal niet of nauwelijks meer. Zulk land heet nu 'open natuurlijk' en wordt vaak beschermd door regelingen die op Europees niveau zijn afgesproken. Nog sterker, 'goede' landbouwgronden, het grote doel van landschapsbeheer in vroeger dagen, worden een enkele keer tot 'natuur hersteld'. Dat gebeurt dan soms ondanks bezwaren van landbouworganisaties.

In veel dorpen waren een of meer *skarren*. Dat van Katlijk liep ongeveer vanaf de Schoterlandse weg, met de hoger liggende Ketliker Heide tot aan de Tsjonger waar de laaggelegen Tsjongerdellen lagen. Een belangrijk deel van het *skar* van dit dorp is natuureservaat geworden en toegankelijk voor bezoekers.

Vaak is onduidelijk welke kwalificaties bij ‘natuur’ worden gehanteerd, welke vroegere ‘natuurlijke’ situatie wordt nagestreefd en hoe het instandhouden en consolideren van zo’n stuk ‘natuur’ – per definitie een tijdelijke situatie – moet gebeuren. Bijna iedereen vindt de natuur zoals die was in de eigen jeugd het ideaal. Je was nog jong, alles was nieuw, en er was toekomst. Het is duidelijk dat dat een eenzijdig en tijdgekleurd idee is.

Landschap is tegenwoordig meer dan natuurbescherming. Vrij recente woorden, zoals landschapsbescherming, landschapsbeheer, landschapsgeschiedenis, landschapsarchitectuur, landschapsecologie en landschapsambassadeur, tonen aspecten van de hedendaagse aandacht voor het landschap, ook in Fryslân.

De ‘beleving’ van het Friese landschap heeft zich lang in hoofdzaak op natuurgebieden gericht. De biologische aspecten stonden meestal centraal, cultuurhistorische elementen bleven tot voor kort, op enkele overzichten van landschapselementen na, vaak als ‘mooi meegenomen’ op de achtergrond. It Fryske Gea wijst bij de beschrijving van Park Jongemastate te Raerd, een bezit uit 1931, op de middeleeuwse poort die er al in de vijftiende eeuw moet hebben bestaan en ook wordt vermeld dat de state in 1912 is afgebroken. Centraal

staat echter de beschrijving van de *stinzeflora* en de roeken- en reigerkolonie van het park. Dat in 2009 de hoekpunten van de vroegere state zichtbaar zijn gemaakt, bewijst dat er meer aandacht voor de cultuurhistorie komt. Het in beheer nemen in 2000 van de **Slachtedyk** (een oppervlakte van 57 hectare en 42 kilometer lang) is daarvan ook een duidelijk bewijs.

Het grote Woordenboek der Friese taal, *Wurdboek fan de Fryske taal*, het WFT, vermeldt verscheidene samenstellingen met *lânskip*, landschap, als slotelement, zoals *greidelânskip*, *heechfeanlânskip*, *knipklaailânskip*, *wetterlânskip* enzovoort. Verder wordt een aantal samenstellingen aangehaald met *lânskip* als eerste stukje. Daarbij komt vier keer (in *lânskipmeier*, *lânskipbrief*, *lânskiplân* en *lânskipobligaasje*) een andere betekenis van het woord, ‘gewest’, naar voren.

Lânskip en taal

Over het landschap in Fryslân bestaan verscheidene publicaties. Dit boek gaat niet over de verscheidene gebieden die Staatsbosbeheer, It Fryske Gea of Natuurmonumenten in beheer hebben. Zulke boeken zijn er. Het gaat ook niet in op de achtergronden van de landschappelijke ontwikkelingen en de natuurwaarden. Dit boek besteedt vanuit die context aandacht aan de taal waarmee de mensen in Fryslân het landschap en de diverse elementen in dat eigen landschap hebben aangeduid. Het benoemen van stukken land, water, wegen enzovoort hoort daar uitdrukkelijk bij. Juist doordat namen, in dit geval toponiemen genoemd, herinneringen aan oudere situaties duidelijk maken, zijn die ook belangrijk. Dergelijke namen geven vaak een verrassende kijk op het landschap in een ver of nabij verleden.

Het landschap beleven door de ogen van mensen die er niet meer zijn, is soms het beleven van een verdwenen landschap. De woorden voor landschapselementen en namen van een streek of gebied bleven soms lang bewaard. Vaak is veel echter ook (bijna) uitgestorven. Dit boek is een biografie van de landschapstaal van de Friezen.

Fryske lânskippen

Je kunt eigenlijk nauwelijks spreken van ‘het’ Friese landschap, maar toch gebeurt dat veel. Beelden van het open *greidelânskip*, weidelandschap, en de *marren*, meren, met van die prachtige luchten erboven op een mooie voorjaarsdag, worden vaak genoemd en getoond. Hoe waar dat fraais ook is, in de afgelopen eeuwen is heel veel veranderd, zowel natuurlijk als door de invloed van de mens. En dan zijn er de wisselende beelden met de afwisseling van de jaargetijden, geuren en kleuren, beelden van veraf of van dichtbij. Er is weinig blijvends in een landschap. Sommige oude elementen zijn verdwenen en keren niet terug.

Verder is de geografische bepaling lastig. De grenzen van de huidige provincie Fryslân zijn wel zo ongeveer duidelijk, maar vroeger vormde **Fryslân, Friesland, Vriesland, Frisia** in verscheidene perioden in de geschiedenis een gebied met andere grenzen dan de huidige en kende andere landschappen.

Romeinse geschiedschrijvers spraken in de eerste eeuw na het begin van de jaartelling over de **Frisii**, de Friezen. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat er al enkele eeuwen voordien (vanaf ca. 600 voor het begin van de jaartelling) mensen in de kleistreek woonden. Nog veel eerder zijn er ook al regelmatig mensen in (het latere) Fryslân geweest. Vaste bewoners waren dat niet.

In de loop van de derde eeuw is de kleistreek, zeker het noordwestelijke deel, nagenoeg volledig onbewoond geraakt. Waarschijnlijk kwam dat door langdurig slechte weersomstandigheden met veel stormen en stormvloed. Mogelijk was er ook politieke onrust. Wellicht zijn die oude of 'eerste' Friezen naar het zuiden getrokken. Door de geleidelijke verzwakking van het Romeinse Rijk ontstond er ruimte langs de grote rivieren. Over de taal die door die Friezen gebruikt werd, weten we niks. Mogelijk was het een soort Keltisch. Alleen de naam van die bevolking, de **Frisii**, is bekend.

Vanaf ongeveer 400 na het begin van de jaartelling kwamen er nieuwe groepen bewoners op de vruchtbare kleistreken af. Ze gebruikten oude terprestanten en maakten ook nieuwe 'wierden' om woningen op te bouwen. Dat waren Germanen: Friezen, Angelen en Saksen. Met die 'volksnamen' werden enkele groepen mensen (vroeger stammen genoemd) aangeduid. Sommige reisden door naar Brittannië, dat voor een deel – naar die Angelen – Engeland is genoemd. De streeknaam Sussex heeft met de naam van die Saksen te maken. Verder wordt in verscheidene Engelse toponiemen een herinnering aan de Friezen bewaard.

Heel geleidelijk zal de 'Friese' bevolking op het vasteland van West-Europa zich enigszins langs de Noorzeekust hebben uitgebreid. Waarschijnlijk zijn daarbij ook groepen plaatselijke bewoners opgenomen. Mogelijk waren dat nakomelingen van de eerste Friezen, maar waarschijnlijk waren er ook anderen bij.

Langs de monding van de Rijn – vanaf Katwijk/Rijnsburg via Utrecht en zeker tot Dorestad – woonden Friezen na verloop van tijd ook vrij ver landinwaarts. Steeds gebeurde dat vooral langs het water, de bron van alle leven.

Verder naar het zuiden hadden Franken (een zuidelijker wonende bevolkingsgroep) na de val van het Romeinse Rijk steeds meer invloed gekregen. Hun (Merovingische) koning Dagobert I veroverde in 630 Utrecht. Hij zorgde ervoor dat kon worden begonnen met het bekeren van de bevolking tot het christendom. Eenvoudig was dat niet, want er was een situatie met tal van lokale Friese 'warlords'. Die hadden eigen opvattingen en beheersten eigen

gebieden, als het moest met geweld. Een aantal ervan had waarschijnlijk enige koninklijke allure. Pas nadat Karel Martel in 734 de Friezen in een slag aan de **Boarn** had verslagen, kon de gehele kuststreek in het Frankische Rijk worden opgenomen. Waar die slag precies plaatsvond, weten we niet, en ook is onbekend hoe het ging met mensen die minder betrokken waren in de machtsstrijd. Grote invloed had de gewijzigde situatie door de komst van de ermee verbonden christelijke cultuur.

Grut Fryslân

Het 'Friese' gebied is in de Karolingische tijd ongetwijfeld als een zekere eenheid in verscheidenheid beschouwd. Wanneer in opdracht van Karel de Grote in het laatste decennium van de achtste eeuw de wetten van de lokale bevolking in **Frisia** moeten worden opgeschreven, is er sprake van 'zeelanden'. Daarvan werden alleen de grenzen aangeduid. Het huidige Fryslân ligt tussen **Fly** en **Lauwers**. Daarbinnen worden Westergo en Oostergo van elkaar gescheiden door de **Boarn** (de naam betekent 'grens').

De overeenkomst tussen de 'Friese' gebieden vanaf het **Sinkfal** (nabij Brugge) tot aan de **Wezer** is de ligging aan zee. Fryslân was een maritiem landschap met vaak een overgang via veen tot de hogere zandstreken. Het was een lange strook van door water onderbroken land. Vaak was dat niet breder dan zo'n 50 kilometer, maar dikwijls veel smaller. Het was moeilijk bereikbaar vanuit het oosten vanwege ontoegankelijke venen. Slechts via rivieren kon men vanuit de zee landinwaarts trekken.

In de traditie is sprake van zeven (het symbolische getal van volledigheid) zeelanden. Dat aantal gaat terug op het mythische verhaal dat de oervader van de Friezen, **Friso**, zijn zeven zonen elk een 'land' zou hebben gegeven. Dat mooie verhaal heeft geleid tot de zeven *pompeblêden* in de (vrij jonge) Friese vlag. De blauwe banen symboliseren de zeestromen tussen die landen. In de praktijk zijn er veel meer dan zeven zelfstandige gebieden of landschappen – in de bestuurlijke zin – geweest. Op oudere afbeeldingen varieert het aantal *pompeblêden* ook.

Het Friese land was eens veel groter dan nu. Of anders en beter gezegd: in een veel groter gebied dan het huidige Fryslân achtten de mensen zich Friezen of ze werden door buitenstaanders als Friezen beschouwd. Wellicht is de beroemde aanduiding **Frisia Magna** pas ontstaan nadat de Franken in de achtste eeuw geleidelijk alle 'zeelanden' hadden veroverd. Een veronderstelde eenheid berust wellicht slechts op een overeenkomende geografische ligging. Mogelijk ook op een zekere taalovereenkomst, maar niet op etniciteit of traditionele gewoontes. Die door de Franken vermelde naam Fryslân is misschien gebaseerd

op bekendheid met de vermelding ervan door Romeinse historici, wordt gezegd, maar we weten het niet. Opmerkelijk is het zeker.

Enkele van die oude delen bewaren nog steeds een naam met ‘Fries’. **West-Friesland** maakt nu deel uit van de provincie Noord-Holland, **Ost-Friesland** ligt net over de grens in Duitsland en **Nord-Friesland** ligt bij de grens met Denemarken. In het wapen van Groningen zie je de Friese *pompebléden*, ook een overeenkomst. Allemaal Fries.

Die Friese zeelanden waren landschappelijk gezien eigenlijk allemaal eilanden, zeker die twee in Fryslân. Westergo en Oostergo worden al in de achtste eeuw genoemd. Ze heten dan **Uistrachia** en **Austrachia** en worden uitdrukkelijk als **Insulas Frigionum** aangehaald, eilanden dus. In het slotstukje van die twee namen kan Oudfries *āch*, huidig Fries *each*, worden herkend, zoals in de naam **Skiermûntseach**. In **Callantsoog** zie je de Nederlandse variant. Obe Postma vermeldde *aag(t)* als ‘uit het water verheffend land’.

De invloed van het grote keizerrijk, dat bestuurlijk in gouwen was verdeeld, heeft ongetwijfeld geleid tot een variant met go, zoals in **Westrogowe** (elfde eeuw). Die ontwikkelde zich tot het huidige **Westergo** en **Oostergo**. Het tegenwoordige *goa* in **Westergoa** en **Eastergoa** is een Friese klankaanpassing van het Nederlandse go. Het huidige Friese *gea* is hier etymologisch wel aan verwant, maar volgde een andere etymologische weg. *Gea*, ouder *ga*, betekent in de eerste plaats dorpsgebied en tot aan ongeveer 1570 ook parochie. Geleidelijk is in de twintigste eeuw de huidige betekenis ‘landschap’ ontstaan. In nederzettingnamen zoals **Aldegea**, **Minnertsgea**, **Abbegea** en vele andere bleef de oude betekenis bewaard.

Misschien werd het gebied met Staveren als kern in de negende eeuw aangehaald als **Sutrachi**, het ‘zuidelijke eiland’. Het is de vraag hoe dat precies zit en of het mogelijk bedoelde veengebied toen al in cultuur was gebracht. In het begin van de twaalfde eeuw wordt dat gebied nog aangehaald als **Suthegoe**. Dat de naam van die streek later niet meer voorkomt, is veroorzaakt door het ontstaan van de Zuiderzee. Het grootste deel van dat oude (veen)gebied is sinds de elfde eeuw geleidelijk weggespoeld. Alleen het oostelijke deel van Staveren – die stad ligt nu zelfs op een in zee uitstekende punt – bleef bewaard. Keileem in de ondergrond maakte dat de stad niet helemaal verdween. Wellicht hoorde ook een deel van (voorgangers van) de vroegere gemeenten Gaasterland en Hemelumer Oldeferd en Noordwolde bij dat ‘zuidelijke eiland’. De go-benamingen zijn, afgezien van dat ‘eiland’ en de windrichtingen, zuiver administratief gemotiveerd. Met landschappelijke verschillen hebben ze niets te maken.

It bestjoeren fan it Fryske lânskip

In bestuurlijk opzicht bestond het Friese landschap lang uit vrij onafhankelijke gebiedjes. Men zal hebben samengewerkt om het eigen land te verdedigen tegen de zee, tegen de Vikingen, en tegen lieden die zich met de gang van zaken in het gebied wilden bemoeien, met name ‘vertegenwoordigers’ van het keizerlijke rijk. Hoewel het niet allemaal echt duidelijk is, zullen graven van het keizerrijk de Friese gouwen op afstand hebben bestuurd. Het ophalen van belastingen en (later) de hogere rechtspraak behoorden officieel tot hun taken. Op het niveau van de districten, waaruit de oude goën bestonden en waarin die waren verdeeld, regelden de Friezen veel zelf. Ze hadden eigen bestuurlijke organisaties.

Omdat het beslist noodzakelijk was om samen te werken bij de aanleg van *diken*, dijken, en andere waterstaatkundige zaken, zoals *silen*, zijlen, bij de ontginning van veenranden, bij rivierontginningen en het bepalen van onderlinge juridische grenzen, zal er, zeker vanaf de tiende en elfde eeuw, op die terreinen zeer veel samen zijn opgetrokken, overlegd of ruzie zijn gezocht. Het verbond van de **Leppa** uit die tijd (of kort erna) is een vroeg bewijs van samenwerking.

Al voor de Frankische overheersing waren er rechtsregels gangbaar om het intermenselijke verkeer goed te laten verlopen. Er zal regelmatig recht zijn gesproken als er een meningsverschil was of een misdaad was gepleegd. Een kenner van het recht, een *asega*, kon vertellen wat de traditionele regels waren. Een vooraanstaand inwoner riep de bewoners van een dorp bijeen. De kwestie werd dan in de dorpsvergadering besproken. De gemeenschap van stemhebbende bewoners trok conclusies en sprak een oordeel uit. Overtredingen van waterstaatsafspraken kwamen daarbij zeker aan de orde. Het oudste Fries (afgezien van enkele runeninscripties) danken we aan het opschrijven van rechtsregels – de Oude Friese Wetten – en verscheidene juridische overeenkomsten.

Gritenij

De man die in de latere middeleeuwen de rechtszaken in een streek regelde, de procedures bewaakte en het proces leidde, was een *grytman*, grietman. Die persoon was niet steeds dezelfde. Tot in de vijftiende eeuw wisselde het ambt volgens een schema tussen de eigenaren van stemhebbende boerderijen in een gebied. Later – zelfs tot halverwege de negentiende eeuw – sprak de aangestelde grietman zelf ook (eenvoudig) recht. Geleidelijk was er een omgrensd gebied ontstaan waarbinnen de man opereerde. Dat gebied, een deel van een eerder *distrikt*, ‘deel van een go’, werd vanaf de dertiende eeuw een *gritenij* genoemd. In veel gevallen zijn de oude grenzen ervan landschappelijk nog terug te vinden. Dat komt enerzijds doordat natuurlijke grenzen als bestuurlijke grenzen fungeerden en anderzijds doordat een grens niet zelden werd gecultiveerd als grens en daardoor in het landschap niet gemakkelijk verdween.

Zeker in belangrijke landschappelijke zaken, denk aan de zeedijken, maar ook aan belangrijke binnendijken en de grote waterwegen, zullen de aanvoerders van de grietenijen en dikwijls tegelijk de machtigste edelen van een gebied hebben overlegd. Die mannen konden ook als vertegenwoordigers van hun bestuursgebied binnen het Friese overleg optreden, tenminste als ze door de gemeenschap werden gekozen als vertegenwoordigers voor de *lândei*, landdag, de vergadering van de staten van Fryslân. Die statenvergadering – het bestuur van de provincie – komt vanaf de zestiende eeuw voor, maar een vergelijkbaar overleg vond al vanaf de dertiende eeuw plaats. De abten van de grote kloosters speelden in de middeleeuwen ook een zeer invloedrijke rol, vooral omdat de kloosters een belangrijk aandeel hadden gehad bij de cultivering van een gebied. Bovendien stond het christelijke geloof centraal bij leven en dood.

De ontginning van de veengebieden, rechtstreeks vanuit de kleistreken en vanuit de rivieren, maakte dat sinds de tiende eeuw de bevolking niet meer alleen in de kleistreken woonde. Bovendien groeide het totale aantal inwoners van Fryslân. Het zuiden van Westergo en het zuiden van Oostergo, delen die bestuurlijk bleven bestaan maar nieuwe grenzen kregen, vormden vanaf het midden van de vijftiende eeuw een nieuw landsdeel, *Sânwâlden*, **Zevenwouden**. Die naam heeft waarschijnlijk te maken met *wâld*, in de betekenis ‘moerassig gebied met struikgewas waar vee werd geweid en gehooïd’. Hoe men precies bij het aantal zeven kwam, is onduidelijk. Misschien betrof het zeven betrokken kleine landstreken.

De ein fan de ‘frijheid’

Door verscheidene oorzaken kwam er in de laatste jaren van de vijftiende eeuw een definitief einde aan de betrekkelijke onafhankelijkheid van de Friezen. De machtsuitbreiding van de graven van Holland had in voorgaande eeuwen al problemen veroorzaakt. De stad Groningen wilde ook steeds meer invloed in Fryslân en onderling hadden partijschappen (Skier en Fet) voor tweedracht tussen de Friezen gezorgd. Toen huursoldaten werden ingezet, kwam het einde van de vaak geromantiseerde periode van de Friese vrijheid snel nabij. De toenmalige keizer (de rechtsopvolger een groot deel van het vroegere keizerrijk van Karel de Grote) benoemde Albrecht van Beieren in 1498 tot gouverneur of erfpotestaat. In feite was dat een erfelijke machthebber, een zoon kon de macht dan ook in 1515 overdragen op Karel V. Die kwam uit een andere dynastie en was zelf de keizer van dat grote rijk.

Er was toen enig verzet – de grote ‘held’ was Grutte Pier – maar de hertog van Gelre, die graag heer wilde worden in Fryslân en veel beloofde, liet het uiteindelijk afweten. In 1524 werd Fryslân definitief een heerlijkheid binnen het grote Habsburgse Rijk van Karel V. Het was een nieuwe tijd: Fryslân viel

niet meer rechtstreeks, zonder een tussenlaag, onder het gezag van de keizer. Er was een eigen heer. Het Fries werd niet langer meer gebruikt als taal van officiële instanties. Nederlands werd de standaard.

Natuurlijk werd met het einde van die zogenoemde rijksonmiddellijkheid, rond 1500, het belastingregiem door de nieuwe heer aangescherpt. Er kwam een flinke belasting op grondbezit. Alle grond moest correct worden beschreven: *oanbrocht*, aangebracht. De (huur)waarde van een perceel werd uitgedrukt in *florenen*, een gulden uit die tijd met een waarde van 28 stuivers. Het register met verscheidene veld-, water- en wegnamen (en die van de grondeigenaren) werd het Register van den Aanbrenge genoemd. In de negentiende en de twintigste eeuw verscheen het in druk. De basis van die zogenoemde *floerenbelesting* bleef in gebruik tot het midden van de negentiende eeuw. De hoeveelheid belasting die ‘per floeren’ betaald moest worden, varieerde in de loop van de eeuwen natuurlijk wel.

De machthebber wilde later in de zestiende eeuw ook precies weten wat tot het grondbezit van de kerken behoorde. De grietmannen moesten overzichten leveren en droegen alle pastoors op hun parochie te beschrijven. Dat werden in 1543 de Beneficiaalboeken. De opgaven (helaas ontbreken enkele dorpen), met daarin duizenden namen, verschenen in de negentiende eeuw in druk en in 2013 opnieuw. Nu ook met alle gegevens op een CD. Dat maakt zoeken gemakkelijker, tenminste als je weet wat je zoekt en je de taal uit die tijd kent. Deze zestiende-eeuwse landschapstaal blijft in dit boek nagenoeg volledig onbesproken.

Stêden en plattelân

Om de Friezen van het platteland ‘in bedwang’ te kunnen houden, kregen steden rond 1500 aparte posities. De Friese steden waren al eerder in de geschiedenis (soms vroeg, soms laat) zelfstandig geworden en hadden eigen rechtsregels opgesteld, de stadskeuren of *stedsrjochten*. In steden speelden ambachten en handel een toonaangevende rol, terwijl op het land de productie van zuivel, granen en dergelijke primair stond. De machtsbasis daar was grondbezit, terwijl het in de stad om kapitaal draaide. Bovendien kon een stad militair worden verdedigd. Veel verschillen tussen stad en platteland dateren uit die tijd.

Een plattelandsgrietenij diende toen bij voorkeur vanuit een huis in een *stêd* bestuurd te worden. Daarom stond het gemeentehuis van Wymbritseradeel (zelfs tot 1984 nog) in Sneek. Het gemeentehuis van Franekeradeel bleef tot 1984 in Franeker. Wonseradeel was wel al iets eerder uit Bolsward vertrokken, maar het bestuur van Wûnseradiel was lang in die stad gevestigd. Dokkum nam en neemt de centrale positie in van de Dongeradelen (en omgeving). Het bestuur van Leeuwarderadeel was heel lang nauwelijks een honderd

meter van de stadsgrens met Leeuwarden, net in Huizum, te vinden. Die laatste grietenij bestond uit *trimdielen*, ‘driedelen’. Leeuwarden was oorspronkelijk de kern van het middelste deel.

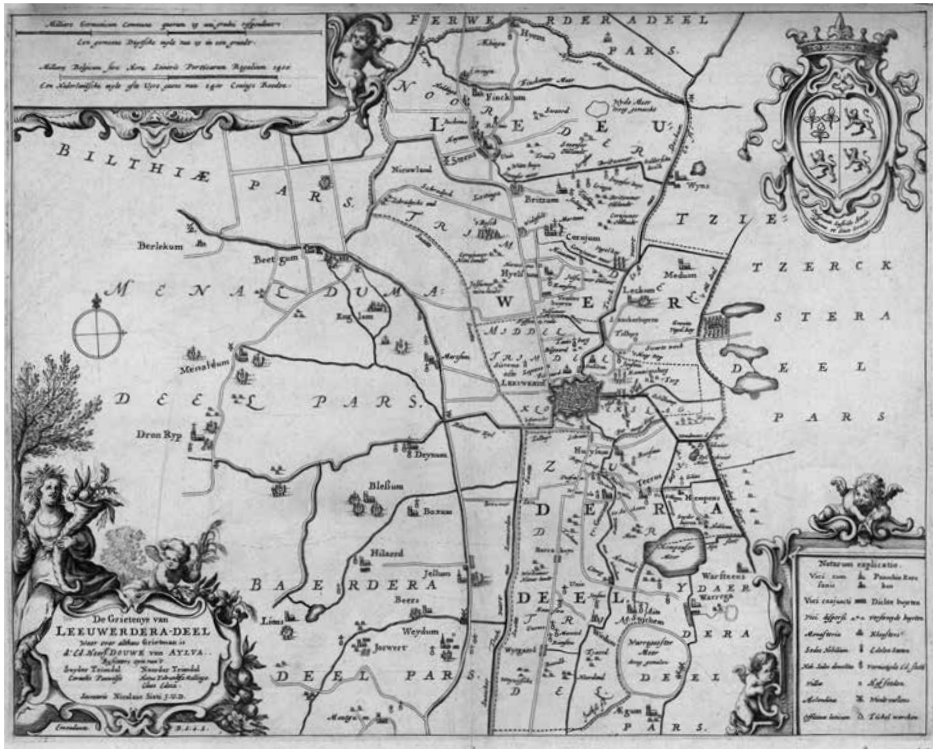
De stadhouder die vanaf 1498 eeuw de heer vertegenwoordigde, had veel macht en stelde in de zestiende eeuw een hoge raad in, het Friese Hof. Dat had juridisch het laatste woord in tal van zaken. Het *halsrjocht*, ‘het recht om een doodstraf uit te spreken’, was aan dat college voorbehouden. Een stad of grietenij diende een zware misdadiger sindsdien in Leeuwarden te laten berechten, terwijl men voordien ernstige misdadigers zelf het leven kon ontnemen. Van veel grietenijen en steden is nog steeds de plaats van de lokale galg – op een belangrijke zichtlocatie in het landschap – aan te wijzen.

Stadhouder Caspar de Robles werd in Fryslân bekend doordat hij in een periode met veel stormen, waaronder de Allerheiligenvloed van 1570, het herstellen van de beschadigde dijken zou hebben bevolen. De achtergrond van de problemen in die tijd was anders. Het Friese Hof had de dijkplicht veranderd. Was men als boer eerst verplicht het werk ‘in natura’ te leveren, nu moest er geld betaald worden om de dijken te onderhouden. Dat geld was er in die moeilijke tijd echter nauwelijks. Dus ontstond er verzet. Feitelijk heeft de ‘Spaanse’ stadhouder zich alleen enigszins bemoeid met het dijkherstel bij Harlingen, maar zijn naam is als de **Stiennen Man** gevestigd.

Gedurende de periode van de Republiek, sinds 1588 definitief, na de start in 1579 de nieuwe staatsvorm in de Nederlanden, werd het allemaal weer ietsje anders. Het formele gezag in een provincie, een ‘landschap’, berustte bij een stadhouder. Die was ‘in naam van Oranje’ ook bevelhebber van het leger, maar vertegenwoordigers van de grietenijen die in een *lândei* bijeenkwamen, beslisten ook over bepaalde zaken. Tenminste, besluitvorming over sommige dingen behoorde tot de politieke mogelijkheden. De zegswijze ‘op zijn elfendertigtst’, als iets traag verloopt, gaat terug op de besluitvorming in de provincie, zegt men (er is echter ook een andere aannemelijke verklaring dan die van ‘de elf steden en de dertig grietenijen’).

De landdag betond uit vier zogenoemde kamers: Westergo, Oostergo, Zevenwouden en de Steden. Binnen die kamers moesten de vertegenwoordigers van de betrokken grietenijen, respectievelijk steden, tot overeenstemming over een onderwerp komen. Vervolgens werd er gestemd, elke kamer had één stem. Het is dan ook geen wonder dat de ontwikkeling van de steden dikwijls werd geremd en tegengewerkt. Drie plattelandsstemmen vormden dikwijls de meerderheid. Boerenbelang was primair in Fryslân. En altijd ging het om geld en wie waarvoor en hoeveel moest betalen.

Tot ver in de twintigste eeuw zuchtte de stad Leeuwarden soms dat zijn vijand op de **Tweebaksmarkt** woonde (daar zetelde het ‘landschap’ en daar is nu

De grietenij Leeuwarderadeel bestond vroeger uit drie delen. Die werden daarom *trimdielen* genoemd. Het zuidelijke grensde onmiddellijk aan de stad Leeuwarden. Die stad vormde de kern van het *Middel trimdiel* zoals deze kaart van Schotanus uit 1664 ook aangeeft. Stiens lag centraal in het Noorder *trimdiel*. Ten slotte is het hele gebied (met nog meer delen uit andere gemeenten) in 2018 de ene gemeente Leeuwarden geworden.

het provinciehuis). Die oude wijze van stemmen bestaat sinds het midden van de negentiende eeuw trouwens niet meer. Het stadhuis van Leeuwarden was overigens tegenover het Stadhoudelijk Hof gevestigd en daarom zei het 'platteland' dat Leeuwarden de stadhouder aankroop. Hoe het ook zij, tijdens de periode van de Republiek was er veel aandacht voor het platteland, met name voor het boerenbedrijf en het daarmee verbonden waterbeheer. Westergo en Oostergo hadden overigens onderling ook vaak meningsverschillen, over bijvoorbeeld de afwatering, en Zevenwolden (met alleen veen en zand) was toch eigenlijk niet helemaal serieus te nemen, vonden de mensen van de klei.